

UDK 342.57(12):343.819.5
Izvorni znanstveni članak

Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941—1945.

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

O strahotama ustaških logora, osobito onih koji s pravom nose naziv »logori smrti« — dakle i Jasenovca — objavljeno je mnogo radova, ali potpuna istina o tom zasigurno najmračnijem dijelu naše najnovije povijesti zasad još nije napisana. U tome budućem radu stradanja Roma, uvjeren sam, naći će primjereno mjesto. Zbog toga ovaj tekst treba shvatiti samo kao jedan od priloga za što potpunije i svestranije proučavanje toga problema.

Želim odmah na početku istaći da su i u jugoslavenskoj i evropskoj literaturi malobrojne studije, publikacije i svjedočanstva posvećeni »konačnom rješenju« pitanja Roma — prema nacističkoj ideologiji — u toku drugoga svjetskog rata na tlu Evrope.¹ Stradanja Roma ostajala su uvijek nekako na periferiji, potisnuta interesom za stradanja drugih, što svakako vuče korijene iz dubokih predrasuda jer su Romi stoljećima bili odbacivani i dočekivani neprijateljski i netolerantno prilikom svakog njihovog pokušaja da se približe društvu. Romi su — što valja reći — i sami u većini odbijali svaku promjenu ili izmjenu svojih prvobitnih običaja, za razliku od, npr., Židova koji su također stoljećima bili jednako potiskivani, ali su se s vremenom ipak potpuno uključili u privredni i društveni život zemalja u kojima su boravili.

Na tlu Jugoslavije Romi se pojavljuju već u ranom srednjem vijeku. Dio njih se s vremenom trajno naseljuje u pojedinim mjestima, baveći se tradicionalnim zanatima (kotlarski, mesarski, oštrački, a ističu se i kao dobri poznavaoči i trgovci konjima) i, za razliku od nomada, poprimaju običaje i odjeću domaćeg stanovništva. Ipak zadržavaju svoj jezik i svoju do najnovijeg vremena usmenu kulturu. Redovno su pripadali vjeroispovijesti sredine u kojoj su boravili.

¹ Upozoravam na izuzetnu kroniku *Christiana Bernadaca*, Zaboravljeni holokaust, Pokolj Čigana, izd. Globus, Zagreb 1981, str. 413.

Nacistička Njemačka radikalno je »riješila cigansko pitanje« u vlastitoj zemlji, ali i u onim koje je okupirala, pa i u satelitskim tvorevinama.² U sklopu donošenja tzv. rasnih zakona u Njemačkoj je u prosincu god. 1939. bio donesen i zakon protiv »ciganske opasnosti«. U uvodnom dijelu toga zakona stoji ovo:

»Država je uvela mjere kako bi poboljšala rasu, jednom zauvijek odvojila cigansku rasu od njemačkog naroda, tj. spriječila rasno miješanje i odredila način života Cigana čiste krvi i Cigana mješanaca.« Sâm zakon sastoji se od tri dijela i glasi u cijelosti ovako:

»1. Dosadašnje iskustvo u borbi protiv ciganske opasnosti i spoznaje koje nam daje rasna biologija pokazali su da je najbolja metoda u rješavanju ciganskog problema da se tretira kao *rasni problem* (potcrtala -N. L.-K.). Posebno se treba baviti Ciganima čiste krvi, posebno mješancima.

2. U tu svrhu, potrebno je utvrditi rasna srodstva svih Cigana u Njemačkoj i svih skitnica koje žive na ciganski način.

3. Naređujem da se svi Cigani, sa stalnim boravištem ili bez njega, kao i sve skitnice koje žive na ciganski način, registriraju u Centralnom uredu, u cilju borbe protiv ciganske opasnosti.

4. Policijske vlasti pazit će na sve osobe koje po svom licu ili pojavi, običajima ili navikama, mogu biti smatrane Ciganima ili mješancima Cigana.

II

1. Napraviti će službeni popis svih Cigana te skitnica koje žive na ciganski način a stariji su od šest godina.

2. U kartoteku mora biti ubilježen podatak o državljanstvu. U slučaju da se ne ustanovi njemačko ni neko drugo državljanstvo, pojedinac će se smatrati bez državljanstva — apatridom.

² *Ch. Bernadac* (nav. dj., str. 409—411) donosi tabelarni prikaz broja romskog stanovništva god. 1939. i broj stradalih u toku drugoga svjetskog rata kao i izvore podataka. U tom su prikazu (s određenim korekcijama) navedeni podaci za Austriju, Belgiju, Češku, Hrvatsku, Estoniju, Francusku, Njemačku, Nizozemsku, Mađarsku, Italiju, Letoniju, Litvu, Luxemburg, Poljsku, Rumunjsku, Srbiju, Slovačku i Sovjetski Savez. Prema njima »recimo da je 240.150 mrtvih najbliže istini. 240.150 mrtvih za jedan zaboravljeni holokaust«. Autor, međutim, ističe da u taj broj nisu uračunati Romi koji su umrli u logorima za »sakupljanje ili interniranje prije deportacije« i oni koje su ubile tzv. grupe za istrebljenje, ali da i te brojke ne daju ni približnu sliku o patnjama Roma za vrijeme nacizma. Među onima koji nisu bili ubijeni na tisuće je onih koji su »izgubili razum« kao posljedicu uskraćivanja slobode što je teže pogađalo nomadske Rome nego ostalo stanovništvo sa stalnim mjestom boravka. Osim toga, velik broj preživjelih iz logora imaju narušeno zdravlje i nose trajne ožiljke medicinskih pokusa kojima su bili podvrgnuti.

III

1. Konačnu odluku, s obzirom na klasificiranje pojedinaca kao što su Cigani, mješanci Cigana i skitnice ciganskog tipa, donijet će kriminalistička policija, prema savjetu stručnjaka.³

Taj će zakon s vremenom poslužiti kao primjer i policijama okupiranih zemalja, a naći će i svoju najdrastičniju primjenu u ustaškoj državi.

1. Poznato je da je ustaški režim odmah od proglašenja ustaške države težio stvaranju »čistog hrvatskog životnog prostora«, za što je primarni uvjet bio — prema mišljenju ustaških »ideologa« — potpuno »istrebljenje« u prvom redu Srba i Židova, kao neprijatelja hrvatskog naroda, a zatim i Roma. Pri tom se uzimalo u obzir i »unutrašnje prečišćavanje«, tj. eliminiranje svih onih Hrvata i Muslimana (ustaški ih je režim ubrajavao u Hrvate, što je za temu ove rasprave veoma značajno) koji su zbog »izdajničkog-nehrvatskog« ponašanja označeni kao »izdajnici čiste hrvatske nacije«. Tako se stvarala jedinstvena praksa krvavog terora nad praktično najvećim dijelom stanovništva NDH. I upravo su teror, bezakonje i nasilje u svim oblicima udarili neizbrisiv pečat svim zbivanjima u ustaškoj državi od njezina proglašenja do »gorkog svršetka« 1945. godine. Najteža posljedica tako uvedenog sistema terora svakako je osnivanje koncentracijskih logora, dovođenje u njih stotine tisuća građana i postupak u njima, koji se za najveći dio zatočenika završavao smrću. Ti su logori pretvoreni od izolacionih mjesta u mjesta masovnih ubijstava, bez obzira na spol i dob. Romski je narod za to najupečatljiviji primjer. Uvod u sistematske progone i likvidaciju desetaka tisuća »nearijevaca« predstavlja donošenje Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti i Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda (obje od 30. travnja 1941). Ustaški režim nije imao na nišanu samo Židove i Rome, nego u prvom redu Srbe. Zato je već na početku svibnja 1941. godine bila donesena i Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu (3. svibnja 1941) kao prvi zakonski propis o prisilnom pokatoličenju Srba.⁴ Prema njemu, vjera ili porijeklo izazvali su da Srbi, Židovi i Romi postanu žrtve fanatične, rasističke ideologije i predodredili ih da postanu oni koje će ustaše likvidirati za djela — koja uopće nisu počinili!⁵

U spomenutoj »Zakonskoj odredbi o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda«, u osam točaka precizno je određeno koja se osoba ima smatrati Židovom, odnosno Romom. Tako točka 4. glasi:

³ Isto, str. 30—31. Prema podacima koje navodi Bernadac u Njemačkoj je god. 1939. bilo 20.000 Roma, od kojih je 15.000 stradalo u logorima. Do 27. travnja 1940. njemačke su vlasti slale Rome u koncentracijske logore pojedinačno, a tada su pokupili grupu od 2500 Roma iz krajeva na svojoj zapadnoj granici i poslali ih u logore ili geta u Poljskoj. Kasnije su Rome potpuno izjednačili sa Židovima. H. Himmler je, 29. siječnja 1943, izdao naredbu da svi »Cigani i ciganski melezi moraju biti odvedeni u logor« Auschwitz-Birkenau, gdje je najveći dio njih bio likvidiran (V. Šiftar, Cigani, Minulost u sadanosti, Murska Sobotica 1970, str. 101).

⁴ Narodne novine, 30. IV 1941; 3. V 1941.

⁵ B. Krizman, NDH između Hitlera i Mussolinija, II izd., Zagreb 1983, str. 119 i d.

»Kao Ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi.«

Na osnovi te odredbe bilo je osnovano i tzv. rasno političko povjerenstvo koje je donosilo prijedloge u svim »dvojbjenim slučajevima rasne pripadnosti« a konačno rješenje donosilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova. To se, međutim, primjenjivalo (čini se) samo za osobe židovske nacionalnosti, jer dosad nisam pronašla dokumente ili neke druge izvore koji bi ukazivali na to da su se i u pogledu Roma donosila neka olakšavajuća rješenja što se tiče »dvojbjenih slučajeva rasne pripadnosti«. Dakako, izuzetak predstavljaju Romi-Muslimani, o čemu će u tekstu kasnije biti riječi.

Spomenute zakonske odredbe bile su, međutim, samo uvod u akciju s ciljem potpunoga fizičkog uništenja Židova i Roma u NDH. Židovi su u vremenu od travnja do lipnja god. 1941. hapšeni uglavnom pojedinačno,⁶ ali Izvanrednom zakonskom odredbom od 26. lipnja 1941. proglašeni su »kolektivno odgovornim [...] i prema tome će se proti njima postupiti i spremati povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom«. Tada je započelo njihovo masovno hapšenje i odvođenje u novoosnovana sabirališta i logore. Masovna hapšenja prestaju potkraj god. 1941. da bi u ljetu naredne — 1942 — godine otpočeo novi, posljednji val hapšenja Židova u NDH.

U slučaju pak romskog stanovništva situacija je drukčija. Iako je ono bilo obuhvaćeno rasnim zakonima od travnja god. 1941, hapšenja Roma nisu se provodila. Pojedine obitelji ili neki od njihovih pripadnika zacijelo su stradali u nekim od ustaških pokolja na terenu, ali masovnih, sistematskih hapšenja i odvođenja u logore nije bilo sve do proljeća 1942. godine.

Do likvidacije romskog stanovništva dolazi nakon izdavanja okružnice Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, odnosno naloga Ustaške nadzorne službe (br. 24789/42), potvrdilo ga je i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost 19. svibnja 1942, upućenog svim župskim redarstvenim oblastima na temelju kojega moraju »pokupiti sve Cigane na području svih kotareva« i zatim ih predati kotarskim oblastima »koje će sa Ciganima postupiti prema izdanom nalogu«. Ta je zapovijed sadržana i u narednji Vrhovnog oružničkog zapovjedništva (od istog datuma) upućenom svim domobranskim oružničkim pukovnijama da pomognu u prikupljanju Roma radi njihovog upućivanja u Jasenovac.⁸ Time započinje i, na žalost, ubrzo završava »konačno rješenje ciganskog pitanja« u ustaškoj državi.

⁶ Izuzetak čine hapšenja pojedinih grupa Židova u toku travnja i na početku svibnja god. 1941. u svrhu naplate kontribucije (npr. u Zagrebu, Osijeku, Daruvaru, Slav. Požegi), odnosno hapšenje grupe od 165 mladića — Židova raznih profesija u dobi od 18 do 21 godine u Zagrebu 27. svibnja 1941 (opš. N. Lengel-Krizman, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH, Ženski sabirni logori 1941—1942. godine, *Povijesni prilozi*, 4/1985, str. 4—6).

⁷ *Hrvatski narod*, 29. VI 1941.

⁸ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945*, Dokumenta, knj. I, Beograd 1986, str. 289, 304.

Pretpostavljam da je do toga došlo na sugestiju (točnije: inzistiranja) Nijemaca. Naime, Referat IV B4 u Glavnoj upravi sigurnosti Reicha u Berlinu, nadležan za »konačno rješenje nearijevaca«, zahvatio je u svojim zločinačkim planovima i ustašku državu.⁹ Tu pretpostavku potvrđuje, npr., i izvještaj Dominika Mandića iz Rima upućen Juri Šuteju, ministru izbjegličke vlade u Londonu, 30. rujna 1942, u kojem stoji: »Izvjlašćuju me, da su u Jasenovcu u s t a š e po nalogu (njihovih) sjevernih prijatelja (dakle: Nijemaca — op. N. L.-K.) sakupili sve Cigane iz Hrvatske i da su ih poubijali [...] jer nijesu arijevci.«¹⁰ Da se ta namjeravana akcija organizirano pripremala možda potvrđuje i obavijest Glavnog stana Poglavnika od 27. travnja 1942. upućena Glavnom stožeru domobranstva prema kojoj »koncentracioni logor Jasenovac može primiti neograničen broj zatočenika.«¹¹ U akciji »prikupljanja i otpreme Cigana« bile su angažirane i domobranske jedinice kako pokazuju sačuvani telegrami Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva upućeni 2. domobranskom zboru u kojima su precizirane upute da se prilikom prikupljanja Roma odrede grupe od po 100 domobrana, ali »jedino od obučavateljskog osoblja ili mornaričkog sklopa.«¹² Domobrani su, osim toga, bili određeni i kao pratilci transporta za logor. Prilikom hapšenja, područne redarstvene oblasti koristile su se uz domobrane i vlastitim osobljem i pripadnicima Njemačke narodnosne skupine.¹³

Međutim, odmah po primljenom nalogu o otpremi Roma u Jasenovac od 19. svibnja 1942. postavilo se pitanje treba li da svi Romi budu odvedeni u logor. Tako je kotarska oblast u Konjicu, odnosno Velika župa Hum u Mostaru, zatražila od Ministarstva unutrašnjih poslova (deset dana kasnije) naknadno objašnjenje o Romima islamske vjeroispovijesti, navodeći: »Predlaže se predmet s molbom za uputstva, da li se dotični [Cigani] mogu smatrati u smislu odnosnih propisa kao cigani. Ovime se izvješćuje da se dotični među ovdašnjim svijetom nazivaju 'ciganima' ali se kao takvi nigdje službeno ne vode. Isti su po vjeri Muslimani i poznato je, da su uvijek na izborima kako državnim tako i na samoupravnim glasali sa ostalim Muslimanima-Hrvatima za hrvatske interese i stvari. Imadu stalna boravišta i mnogi od njih posjeduju kuće, zemlju i ostale nekretnine i radom se bave kalajdžijskim zanatom.« I dalje: »Pod imenom 'cigani' mogu se smatrati samo cigani nomadi, bez stalnog boravišta i zanimanja, bez imetka naročito nepokretnog uobće bez stalne pripadnosti ljudske zajednice. Stoga se evakuacija može odnositi samo na cigane-nomade.«

⁹ N. Lengel-Krizman, Prilog proučavanju ..., nav. rad, str. 20.

¹⁰ Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943, Zagreb 1985, str. 221. Dr fra D. Mandić na sredini god. 1939. bio je izabran za vijećnika u Vrhovnoj upravi franjevačkog reda gdje je vršio i dužnost generalnog ekonoma reda. Preselio se u Rim i poslije se više nije vraćao u zemlju.

¹¹ A. Miletić, nav. dj., str. 269–270.

¹² Isto, str. 294–296.

¹³ A. Milas, Svjedoci optužuju Artukovića, Vjesnik 23. IV 1986. Izjava svjedoka A. Štefulja, tada na dužnosti administrativno-disciplinskog starješine u ispostavi župske redarstvene oblasti u Zemunu.

Objašnjenje Ministarstva unutrašnjih poslova o rasnoj pripadnosti Roma upućeno Velikoj župi Hum, 29. svibnja 1942, vrlo je precizno i glasi: »Određuje se, da se tako zvane bijele Cigane Muslimane nema dirati, jer se isti imaju smatrati arijevcima, stoga se na iste ne smije primjenjivati nikakve mjere već određene ili koje će [se] odrediti protiv Cigana. Tako zvani bijeli cigani, svi su pripadnici islama, izvršavaju točno vjerske obrede, žene se i udavaju sa ostalim Muslimanima Hrvatima, imaju svoje kuće, a u glavnom su obrtnici, pa se stoga imaju prema odredbi g. Poglavnika smatrati arijevcima.«¹⁴

U vezi s tim iz Zagreba je, 9. lipnja 1942, Ustaška nadzorna služba intervenirala kod župske redarstvene oblasti Sarajevo kojoj je dala nalog da svakako mora spriječiti prikrivanje Roma-katolika ističući kako je »primijećeno da su Cigani počeli metati na glave fesove te se preoblačiti u građanska odijela kako bi izbjegli upućivanje u logor«. Stoga UNS poziva »naslovnu oblast da područnim organima dade potrebne upute, da se spriječi na svaki način ovako prikrivanje Cigana«. Ponovno »upozoruje Naslov da se nalog (od 19. svibnja 1942, nap. N. L.-K.) ne odnosi na Cigane muslimanske vjere koji imaju stalno boravište i pristojno građansko zanimanje.«¹⁵ Tako su Romi islamske vjeroispovijesti na području Bosne i Hercegovine (koje se nalazilo u sastavu NDH) ostali pošteđeni i spašeni od likvidacije koju su ustaše proveli nad njihovim sunarodnjacima katoličke vjere.

Izvjestaji koji su stizali jugoslavenskoj emigratskoj vladi u Londonu o prilikama u zemlji slažu se u ocjeni da su među Romima u ustaškoj državi ostali pošteđeni samo bosanski »jer ne daju ih Muslimani.«¹⁶ Ostali, bez obzira što su »bili katolici i glasači Dr. Mačeka«,¹⁷ likvidirani su »u logoru najgore vrste, koji se može usporediti sa Dantevim 'Inferno'« — kako stoji u bilješci njemačkog oficira A. Hefnera od 18. studenog 1942. upućenoj kapetanu Abwehra Metzgeru.¹⁸ Tu svoju ocjenu Hefner potvrđuje ali se istodobno ogradio od ustaške propagande prema kojoj je Jasenovac »prikazan kao uzoran logor [. . .] i koga su ljudi iz njemačke štampe u ovdšnjim njemačkim novinama hvalili kao najčistije mjesto za odmaranje, što je kod stanovništva ove zemlje, koje je upućeno, izazvalo negodovanje.«¹⁹

¹⁴ A. Miletić, nav. dj., str. 290.

¹⁵ Isto, str. 304—305.

¹⁶ Isto kao bilj. 10.

¹⁷ Lj. Boban, nav. dj., str. 163—164.

¹⁸ A. Miletić, nav. dj., str. 524—525.

¹⁹ Na početku rujna god. 1942. ustaše su u Zagrebu na prostoru tadašnjeg Zagrebačkog zbora (danas Studentskog centra na Savskoj cesti) priredili izložbu pod nazivom »Godina rada sabirnih logora Ustaške obrane« (*Hrvatski narod*, 9. i 10. IX 1942). Izloženi su radovi iz radionica u Jasenovcu i Staroj Gradiški, statistike, tabele, grafikoni i fotografije. Izložbu su popratili i opširnim propagandnim člancima u novinama. Posjetioci nisu mogli ni slutiti da su za svaki izloženi predmet prolivene rijeke krvi i da većina onih koji su te predmete izradili nisu više na životu. Nisu mogli pretpostaviti da se iza te monstruozne teatralne raskoši krije krvava obmana i prevara.

Hapšenja Roma i njihovo odvođenje u Jasenovac (a »pod pojmom koncentracionog logora Jasenovac stvarno treba podrazumijevati kompleks više logora, koji su jedan od drugoga udaljeni više kilometara, grupirani oko Jasenovca« — piše dobro upućeni Hefner)²⁰ odvijalo se od 20. svibnja do kraja srpnja 1942. godine. Ustaše su to opravdavali lažnom tvrdnjom da se Romi prvi put u svojoj povijesti »privode konstruktivnom radu« i da je »svakom od njih pružena mogućnost razvoja i napretka u poslu ili zanatu koji im najbolje odgovara«. »Ustaštvo uspješno rješava cigansko pitanje« tvrdila je ustaška propaganda, a to »novo doba« za Rome završeno je njihovom likvidacijom na jednom od jasenovačkih stratišta.

Uhapšeni Romi u velikim su porodičnim skupinama bili pješice odvedeni do najbliže željezničke stanice, utovareni u vagone i zatim otposlani u logor. Za sve njih, u pravilu se nisu sačinjavali spiskovi već su dopremani u logor bez njih.²¹ Malokad su ustaške vlasti uputile u Jasenovac grupu Roma s poimeničnim spiskom. Izuzetak je učinio, npr., kriminalistički odsjek Redarstvene oblasti za grad Zagreb, 28. svibnja 1942, kada je u popratnom dopisu naveo podatke za 69 Roma iz okolice Zagreba (uz imena i prezimena, bili su navedeni i podaci o godinama starosti, mjestu rođenja, bračnom stanju i podaci je li pojedinac imao kola i konje) koji su odvedeni u logor. Zapovjednik sabirnih logora Jasenovac potvrdio je »prijem imenovanih zatočenika« već sutradan.²² Akcija hapšenja Roma u okolici Zagreba izvedena je na temelju naređenja Zapovjedništva ustaške nadzorne službe Redarstvenoj oblasti za grad Zagreb od 26. svibnja 1942. u kojem stoji:

»Poziva se naslov, da žurno poduzme mjere zajedno sa područnim oblastima, te kotarskim oblastima čije područje graniči sa područjem grada Zagreba, da se cijela okolica grada očisti od cigana.

Svi cigani do kojih se dođe savezno sa provedenom akcijom imaju se bez ikakvog postupka odpremiti u sabirni i radni logor Jasenovac.

Stvar je žurna jer još tokom ovog tjedna nesmiye u okolici grada Zagreba biti ni jednog cigana.«²³

To je naređenje potpuno izvršeno.²⁴ Ustaše su Rome slali u logor uglavnom u grupama naznačujući samo broj osoba ili teretnih vagona kojim

²⁰ A. Miletić, nav. dj., str. 525.

²¹ A. Milas, Svjedoci optužuju Artukovića, iskaz S. Mataković (*Vjesnik*, 22. IV 1986), činovnice u kotarskoj oblasti u Vinkovcima, odnosno M. Šimić (isto, 23. IV 1986), također činovnice u ispostavi župske redarstvene oblasti u Vinkovcima. Obje svjedokinje izjavljuju da su zajedno s ostalim personalom kasnije na policiji ispunjavale podatke za uhapšene osobe, a svi oni koji su u toku svibnja god. 1942. otjerani u logor bili su registrirani naknadno u posebnim formularima.

²² N. Lengel-Krizman, nav. rad., str. 36.

²³ *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Grada 1941—1945, II, Zagreb 1984, str. 365.

²⁴ U svibnju 1942. uhapšena je veća grupa Roma prezimena Kovačević koji su živjeli u tadašnjim prigradskim naseljima i selima u najbližoj okolici Zagreba (Kajzerica, Remetinec, Rakov Potok, Kerestinec, Hudi Bitek, Lomnica i Obrež). Nije utvrđen točan broj osoba u toj grupi, ali je utvrđeno da ih je u logoru ubijeno ukupno 81. Od toga 14 muškaraca, 36 žena i 31 dijete od 1 do 14 godina. Istodobno su iz mjesta Stenjeveca, Sv. Klare, Dubrave, Vrapča, Odre, Plesa i Zablatja odvedeni Romi

je vršen transport. Npr., 2. lipnja iz Zemuna je otišao transport sa 400 osoba; 5. lipnja iz Županje odlaze kompozicije sa 83 vagona uhapšenika (tj. između 2500 i 3300 osoba ako se uzme u obzir da se u svakom vagonu nalazilo 30 ili 40), istog je dana kroz Karlovac prošla kompozicija sa 9 vagona uhvaćenih Roma (tj. između 270 i 360 osoba) sa područja Banije, itd.²⁵ Neke grupe Roma iz Slavonije bile su odvedene u logor vlastitim zaprežnim kolima. Tek poslije dolaska u Jasenovac, ustaše su u prvo vrijeme uz pomoć zatočenika iz uprave logora vršili popis pristiglih, čak poimence, ali nakon što su započeli stizati gotovo svakodnevno novi veliki transporti, ta je praksa prekinuta pa se prišlo samo gruboj trijaži.

Pljačka romske imovine bila je i više nego temeljita. Praktično sve što su posjedovali bilo im je oduzeto i oteto. Kako se pri tom postupalo pokazuje, npr., izvještaj kotarske oblasti Županja od 5. lipnja 1942. upućen župskoj redarstvenoj oblasti Slavonski Brod:

»Po obavljenom upućenju obavljen je komisijski popis svih stvari, a kuće su do daljnje odredbe zapečaćene i postavljene su straže. Tamo gdje su cigani živjeli raštrkano pokupljene su sve njihove stvari, te smještene u nekoliko kuća. Ciganski konji sa ormom i kolima do daljnje odredbe dani su na čuvanje i upotrebu siromašnim ljudima.

Tamo gdje je zatečeno peradi i svinja, to je sve prodavano na javnoj dražbi, a novac je stavljen u polog dotične općinske blagajne.

Glede vrtova i drugih zasijanih površina očekuje se odredba, a u koliko ista ne stigne, sve će zasijane površine biti stavljene na raspoložbu izbjeglicama. U slučaju potrebe staviće se izbjeglicama na raspolaganje i ispražnjene ciganske kuće.«²⁶

Pri dolasku u logor morali su predati sve svoje predmete od vrijednosti — nakit, novac i slično.²⁷

Romi su očito bili posve zatečeni tom iznenadnom i neočekivanom akcijom, jer je teško povjerovati da se ne bi pokušali spasiti bijegom do partizanskih jedinica ili na teritorij na kojem su one operirale. Zbog toga je broj individualnih pokušaja bijega u toku hapšenja zanemarljiv,

— Nikolići. Od njih su ubijeni u logoru, koliko je utvrđeno, 71 muškarac, 16 žena i 13 djece; od Roma Ugarković iz Hrelića, Kerestince, Rakovog Potoka i Brlenica u logoru je ubijeno 29 muškaraca, 19 žena i 19 djece; od Roma Lakatoš iz Lazine i Novog Čiča stradao je 21 muškarac, 9 žena i jedan dječak; od Roma Šajnovića iz Lukavca, Lukinić Brda i Remeta ubijeno je 9 muškaraca, 10 žena i 11 djece; u istom vremenu odvedene su u logor i romske porodice Hudorović, Jovanović, Maleković, Maurović, Štefanović i Udarović, od kojih je ubijen 21 muškarac, 13 žena i 33 djece. To su podaci samo za one za koje su pronađeni izvori da su ubijeni, što nikako ne znači da broj žrtava nije bio i veći.

Podaci rekonstruirani prema Kartoteci žrtava fašističkog terora s područja općine Velika Gorica (iz Muzeja Turopolja) i napisanim biografijama za projekt »Dotrčina« (knj. 28, 40, 48, 49, 58, 83, 83, 85, 88) koji je načinjen na temelju arhivskih i drugih izvora u Arhivu Hrvatske — odjel za noviju građu. Ovom prilikom se zahvaljujem kolegama iz AH koji su mi omogućili korištenje toga materijala.

²⁵ A. Miletić, nav. dj., str. 294, 299, 300.

²⁶ Isto, str. 299.

²⁷ A. Milas, Svjedoci optužuju Artukovića (Vjesnik, 19. IV 1986) iskazi N. Mitrovića i J. Nikolića.

što ilustrira i podatak iz izvještaja kotarske oblasti Županja od 5. lipnja 1942. u kojem — među ostalim — stoji:

»Prema stiglim obavijestima do danas u občini Vrbanja od 500 cigana umakao je samo jedan, a u Bošnjacima od 418 cigana, umakao je također samo jedan ciganin. U občini Drenovci za vrijeme kupljenja cigana nestala su četiri odrasla cigana, ali su isti danas uhićeni, te će biti prepraćeni u uze ove kotarske oblasti.«²⁸

2. Transporti Roma stizali su u Jasenovac u najvećem broju slučajeva željezničkim kompozicijama i industrijskim kolosijekom dovedeni do samog ulaza u logor gdje su iskrcavani. Prve grupe pristiglih ustaše su u kolonama odvodili u selo Uštice koje je i dobilo naziv »ciganski logor«.²⁹ A kako su te kolone izgledale svjedoče iskazi onih malobrojnih zatočenika koji su uspjeli u drugoj polovici god. 1942. pobjeći iz logora:

»Cigane su vodili u kolonama, dvojici po dvojici bile su vezane ruke, kroz čitavu kolonu protezao se dugačak lanac, a posebno četvorica po četvorica bili su vezani još žicom i to kroz uši i svaki je morao još da slobodnu ruku stavi svome prethodniku na rame. Prvi koji nije imao prethodnika držao je slobodnu ruku na fašistički pozdrav. Tako su izgledale kolone Cigana nanizanih na žicu, osuđenih na skorbu strašnu masovnu smrt [...].«³⁰

U prvo vrijeme, tj. nekih deset do petnaest dana računajući od 20. svibnja, Romi su smješćavani u Uštici u napuštene kuće srpskih iseljenih porodica, vjerujući u lažna ustaška obećanja da su ovdje dovedeni na kraće vrijeme da pomognu u obradi poljoprivrednih površina, čiji su vlasnici — Srbi — prisilno odvedeni. Ubistva Roma započela su već u Uštici, najprije pojedinačno a zatim i u manjim grupama. Žrtve su ubijane maljevima ili noževima i zakopavane najprije u vrtovima i okućnicama a zatim u rakama na mjesnom groblju. Treba reći da su ustaše prve grupe Roma vodili do Uštice s relativno malom oružanom pratnjom a i broj ustaša u mjestu nije bio znatan, međutim, kada su se Romi ubrzo uvjerali da im predstoji likvidacija i započeli s pokušajima bijega, ustaška je posada brojčano znatno uvećana. Dolaskom novih transporta u selu je ponestajalo mjesta (usprkos povremenim ubistvima),

²⁸ Isto kao bilj. 26.

²⁹ U mjestu Jasenovcu i u obližnjim selima s obje strane Save, tj. u Uštici, Krapju, Gradini, Mlaki i Jablancu obitavalo je stanovništvo srpske i hrvatske nacionalnosti. U noći 6/7. svibnja 1942. ustaše su blokirali Jasenovac i Uštice. Pod lažnim izgovorima da su »Srbi izazivali nered«, 8. svibnja uhapsili su sve srpsko stanovništvo i sproveli ga u logor. Sutradan su odvojili žene i djecu i odveli ih u St. Gradišku, dok su muškarci ostali u logoru do 17. istog mjeseca kada su svi mlađi, sposobni za rad, bili prebaćeni u Zenun i zatim odvedeni na rad u Njemačku, a neke grupe su bile odvedene u logore na sjeveru Evrope — u Norvešku (*R. Trivunčić, Naši u logorima Norveške, Poruke, glasilo Spomen-područja Jasenovac, 2/18, 12. IX 1983*).

Isti postupak tih je dana primijenjen i u ostalim spomenutim selima tako da su ona u toku svibnja god. 1942. postala »potpuno očišćena od Srba«. Njihova je imovina opljačkana, a u kuće su se postepeno uselili ustaše s porodicama (*A. Miletić, nav. dj., str. 302—303, 317*).

³⁰ Isto, str. 556. Iz brošure »Jasenovački logor« izdanje Propagandnog odsjeka AVNOJ-a od kraja 1942. godine. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora u toku god. 1942.

te su ustaše započeli prebacivati Rome skelom preko Save u Gradinu (tada malo bosansko selo uzduž desne obale Save, rastrkano, često plavljeno i stalno puno kaljuža).³¹ U Gradini pod obalom postojala je (tada) kao neka vrsta terase gdje su ih iskricali, a zatim su žrtve bile odvedene do već iskopanih grobnih jama i likvidirane hladnim oružjem. Oko tih masovnih grobnica nalazile su se hrpe odjeće i obuće do gola razodjevenih žrtava, koje su logoraši kočijaši sakupljali i odvozili u logorsko »skladište krpa« gdje su svrstavane i prane a zatim prenijete do željezničkog kolosijeka, utovarene u vagone i upućene na obradu u tekstilnu tvornicu (»Prpić« u Zaboku).

U toku lipnja god. 1942. u logor počinju pristizati svakodnevno novi, veliki transporti romskog stanovništva. Nakon što su bili iskracani iz vagona pred logorom, ustaše ih više ne sprovode u Ušticu, već ih raspoređuju u dvije grupe koje su nazivali 3b i 3c. U grupu 3b odvajali su sve nemoćne i starije muškarce, žene i djecu oba spola, a u grupu 3c mlađe i snažnije muškarce. Oduzete su im — uz vrednije predmete — i sve osobne stvari pa i hrana koju su ponijeli. Jedan od svjedoka prisutan pri razdvajanju obitelji — Mladen Iveković — opisao je taj postupak ovim riječima:

»Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevale u Jasenovac. Dolazili su na klanje. Kako su neopisivo jezovite scene opraštanja Cigana od njihovih žena i djece. To je tako užasno, elementarno i upravo životinjski ljudsko, da mora potresti i za čitav život ostaviti tragove u svakom čovjeku. Ciganska djeca, kovrčavih glava i krupnih crnih očiju, tako su draga i topla [. . .].«³²

Nakon raspodjele po grupama, oni iz grupe 3b bili su upućeni prema obali Save, ukrcani na skelu (koja je mogla da prevozi po šest kola sa konjima ili 70—80 ljudi) i prebačeni na drugu obalu. Uz samu obalu bile su već iskopane jame raznih dimenzija (najduže do 70 metara, široke 4—6 a duboke 2—3 metra). Posao kopanja jama-grobnica bio je povjeren tzv. grupi »D« koja se najprije sastojala od četrdesetak ljudi (uglavnom Roma) a zatim se masovnim prilivom novih zatočenika povećala na stotinu. Određeni za ubijanje, razvrstani u desetine na dvadesetak metara ispred jama, potjerani trčecim korakom da pređu tu udaljenost, udarani pri tom toljagama i maljevima, stizali bi do ivice jama i tu zadobili konačan, smrtonosni udarac. Ponekad su žrtve bacane žive u jamu na čijem su ih dnu ustaše prihvaćali i ubijali. To se obično primjenjivalo u slučajevima kada su se grupe sastojale od žena i djece. Ustašama je bilo naročito stalo do toga da žrtve munjevito likvidiraju, prije nego što dođu k sebi, izbezumljene od straha i nevjerice. Neke su se žrtve onesvijestile čekajući da dođe na njih red, poneke su žene pružale otpor

³¹ Masovna ubistva u Gradini, tom zasigurnom najvećem stratištu Jasenovca (stradalo je 366.000 ljudi prema iskazu Ane Požar, sada na dužnosti direktora Spomen-područja Jasenovac, *Večernji list*, 7. V 1986) počela su na početku god. 1942. i kontinuirano se nastavila sve do konačnog oslobođenja Jasenovca potkraj travnja 1945. godine. Na tom su mjestu izvršene sve masovne likvidacije logoraša i grupa civilnog stanovništva dovedenih iz raznih dijelova NDH, a da uopće nisu ni ušle u logor.

³² A. Miletić, nav. dj., knj. II, str. 871. Iz brošure »Dokumenti ustaškog terora — Koncentracioni logori« izdanje »Vjesnika« JNOF Hrvatske 1944. godine.

»ujedajući dželate«, ali konačan ishod bila je uvijek — smrt! Bježanja (uspješnih) nije bilo.

Zatočenici grupe 3c odvođeni su u tzv. logor 3c. Naime, na sjeveroistočnom dijelu logora nalazila se velika ledina na kojoj su ustaše organizirali taj novi logor »pod vedrim nebom«. U njemu nisu izgrađene bile nikakve zgrade ili barake za smještaj, osim što su u drugoj polovici lipnja god. 1942. zatočenici morali sami izgraditi provizorno sklonište i to tako što su na stupovima, zabijenim u zemlju, podigli krov. Taj je, međutim, površinski bio premali da bi se pod njim svi mogli smjestiti, a kako nisu bili izgrađeni ni podignuti zidovi ili ograde sa strane, to sklonište nije štutilo zatočenike ni od oborina ni od vjetra, a nije ni pružalo sjenoviti zaklon od ljetnih, visokih temperatura ili noćnih hladnoća. Broj zatočenika u logoru 3c kretao se dnevno od nekoliko stotina do više od dvije tisuće, pa su se oni zapravo gušili sjedeći zbijeni jedan uz drugoga, jer mjesta da legnu — jednostavno nije bilo. Postupak u tom dijelu logora bio je mnogostruko gori i teži, a hrana i piće (ako su uopće i dobivali) neuporedivo lošiji i sasvim nedostatni. Nakon boravka od npr., desetak dana, većina zatočenika bila je već toliko fizički i psihički iscrpljena da nitko nije imao ni snage da pomisli da pokuša pružiti iole organiziraniji otpor. Logor 3c (ograda sa sviju strana bodljikavom žicom zbog čega je i dobio naziv »zvjerinjak«) ubirao je svoje žrtve. U njemu se umiralo od žeđi, gladi, premorenosti i fizičkog zlostavljanja. Umrle su bacali u rov iskopan ispred žičane ograde koji se zatrpavao samo do ispunjenog dijela, a kada je bio potpuno ispunjen, iskopan je novi. Ostale su noću odvodili u grupama u Gradinu i tamo likvidirali.

U drugoj polovici lipnja, kada je likvidacija Roma poprimila neshvatljivo stravične razmjere, ustaše su započeli zapošljavati njihove manje grupe. Radili su na ciglani i pilani, a kada se oko 20. lipnja počeo graditi zemljani nasip (»veliki nasip«) na prostoru između željezničke pruge i jasenovačke ceste u dužini od oko 1400 metara s »krunom« širokom 4 metra, prvih tjedan dana na rad su išli samo Romi. Kasnije su u logor počele stizati velike grupe novih zatočenika, osobito Srba, koji su tada preuzeli daljnje radove na nasipu, a radne grupe Roma stigla je ista sudbina kao i njihove ostale sunarodnjake. Svi su bili ubijeni u Gradini i tako od srpnja god. 1942. u Jasenovcu gotovo da i nije bilo više Roma.³³

Ustaše su tek neznatnom broju poštedjeli život u ljeto te godine. Prevezli su ih u selo Gradinu gdje su sakupljali sijeno i slamu, sjekli stabla vrba ispred sela, ali je najveći dio njih radio kao grobari u tzv. grupi »D«. Dvojica od malobrojnih preživjelih Roma iz te grupe (spasili su se bijegom iz logora) dali su ovaj iskaz:

»[. . .] Jedina mi je bila dužnost da kopam jame za ubijene logoraše. Svaki dan jame je kopalo oko sto logoraša, i to uglavnom preko Save. Jame su bile duge oko 25 metara i u svaku je moglo biti pokopano više od stotinu ljudi. Kopali smo ih svakog dana do četiri sata poslije podne, a zatim smo se morali vratiti u logor. Čim bi se spustila noć, ustaše su započeli s ubijanjem logoraša nad tim jamama. Mi smo preko živice, kad bi nam se pružila prilika, gledali te likvidacije. Logoraši su ubijani velikim drve-

³³ Isto, nav. dj. I, str. 560—561; II, str. 907—908.

nim batom ili plankačama. Ustaše su ubijene pobacali u jamu i malo ih pokrili zemljom, a onda bismo mi dovršili posao [...].«

»[...] Bili smo prebačeni na južnu obalu Save, dobili smo lopate a zatim upućeni prema nekom groblju. Tu nam je naređeno da kopamo jame, koje su bile duge otprilike oko deset metara a široke pet. Kad je u njima čovjek stajao uopće se nije mogao vidjeti. Jednog dana, baš kad smo kopali jednu takvu jamu, primijetio sam na udaljenosti od nekoliko stotina metara od nas jednu grupu ljudi, obučeni u bijelo. Vjerojatno su imali na sebi samo košulje i gaće. Ustaše su ih dotjerali do jednog mjesta i počeli ih udarati nekim predmetima. Ustaše su nam zabranili da gledamo taj prizor: morali smo leći potrbuške i nismo smjeli dizati glavu.«³⁴

Romi iz grupe »D«, iako su svoju dužnost »ropski ispunjavali«, ipak su kasnije ubijeni. Na početku god 1945. i posljedni su likvidirani, jer su previše znali pa su ih ustaše uklonili kao žive svjedoke svojih stravičnih zločina. Bio je to ostatak ostataka romskog stanovništva sa područja Hrvatske.³⁵

Preživjeli logoraši Jasenovca sjećaju se užasnog i jezovitog koncerta koji su Romi priredili sebi i zatočenicima jedne nedjelje potkraj lipnja, u vrijeme kada je ubijanje njihovih sunarodnjaka doseglo kulminaciju. U logoru su se nalazile samo još zaplašene i užasnite grupice Roma, a među njima i jedan zbor pjevača i svirača.

»Pjevali su iz duše, pjevali sa suzama u očima, pjevali su svima nama i sebi u bezumnoj nadi, da će ih pjesma i njihova muzika spasiti od smrti. Kako je užasna bila njihova pjesma koju su nazivali 'Ciganski oproštaj' — poznata ruska romansa [...]. Zatočnici su se pitali, da li je moguće, da će i ovi talentirani svirači biti ubijeni, neki su se nadali, kao i sami svirači, da će krvnici poslije ovog koncerta odustati od svoje namjere ili bar odgoditi umorstvo. [...] Ali ne, ovi su jadni i mladi Cigani drugog dana odvedeni na klaonicu. U ušima zatočenika, odjekivala je njihova muzika kao posmrtni marš svim žrtvama suludog ustaškog terora.«³⁶

3. Na kraju se postavlja pitanje koliko je ukupno Roma bilo ubijeno u Jasenovcu? Na to pitanje ne mogu odgovoriti pouzdano i precizno iz nekoliko razloga:

a) praktično je nemoguće ustanoviti koliko je i gdje bilo Roma na području NDH. Utvrđivati njihov broj vrlo je teško a rezultati su više ili manje problematični. Glavna je teškoća u tome koga uzeti za Roma kada su oni sami bili ili neopredjeljeni ili su se opredjeljivali za onaj narod (i njegovu vjeroispovijest) među kojim su živjeli ili su bili svrstavani u rubrike »drugi«. Naime, sve do završetka drugoga svjetskog rata u Jugo-

³⁴ A. Milas, Svjedoci optužuju Artukovića (*Vjesnik*, 18. i 19. IV 1986), iskazi G. Gjurčevića i N. Mitrovića.

³⁵ M. Peršen, Ustaški logori, Zagreb 1966, str. 90.

³⁶ A. Miletić, nav. dj. II, str. 871—872. Na saslušanju Miroslav Majstorović Filipović (»fra Sotona«) 25. lipnja 1945. izjavio je — među ostalim — i ovo: 10. lipnja 1942. stigao sam u Jasenovac [...]. Prvi su mi dani ugodni bili, imao sam pristojan stan, hranu u menzi, podvorbu dobru [...]. Jašio sam konja i tako mi ugodno vrijeme prolazilo. Raspoloženje su mi potencirali Cigani sa pjesmom uz svirku, koji su tada u masama stizali u logor« (isto, str. 1028).

slaviji su im malokad priznavali status manjine (narodnosti) a o njihovoj etničkoj pripadnosti odlučivali su drugi, i to uglavnom po raznim neutemeljenim kriterijima. S tim u vezi treba istaći da problem utvrđivanja tačnog broja romskog stanovništva u Jugoslaviji postoji i danas. Npr., podaci iznijeti na sastanku Sekcije za socijalne pokrete Srbije (u sklopu znanstvenog simpozija sociologa Srbije na temu: Strukturalne promjene u razvoju suvremenog jugoslavenskog društva — održanog 21—23. ožujka 1986. u Niškoj Banji) govore da prema službenim podacima Roma u Jugoslaviji ima blizu 170.000, ali statistike romskih društava govore da u našoj zemlji živi blizu milijun Roma;³⁷

b) demografski podaci o broju stanovništva na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske od početka stoljeća do god. 1948. također ne daju ni približnu sliku o broju romskog stanovništva. Tako za teritorij BiH postoje proračuni službenih statistika samo za razdoblje od 1840. do 1865. prema kojima je bilo 9965 »ciganskih duša«, dok u popisu od 1910. i dalje, službene statistike više Rome uopće ne spominju. Računa se da ih je god. 1910. moglo biti 10.000 — 12.000.³⁸ U statističkom godišnjaku Kraljevine Hrvatske i Slavonije za razdoblje 1906—1910. nema traga po kojem bi se moglo zaključiti u koju su kategoriju stanovništva uključeni Romi, tj. jesu li uvršteni prema nacionalnoj pripadnosti naroda među kojima su živjeli — što podrazumijeva tada i pripadnost određenoj vjeroispovijesti i materinjem jeziku — ili su upisivani u rubrike »ostalo« i »nepoznato«. ³⁹ Identičan je slučaj i s popisom stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. ožujka 1931. godine.⁴⁰ U objavljenim tzv. Brojidbenim izvještajima NDH (br. 1—2/1942) podataka o Romima također nema.⁴¹ Tek prvi poslijeratni popis stanovništva od 31. ožujka 1948. donosi podatke o broju Roma na tlu Jugoslavije;⁴²

c) podaci o broju ubijenih Roma različiti su. Tako Đ. Miliša (jedan od preživjelih logoraša) navodi da je »40 000 Cigana i Ciganki našlo smrt u paklu Jasenovca«. ⁴³ U brošuri »Zločini u logoru Jasenovac« (izdanje Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača) također se govori o 40.000 ubijenih Roma u logoru.⁴⁴ Među-

³⁷ *Večernji list*, 24. III 1986: Za suvremene društvene probleme Roma koristan uvid pruža Međunarodni naučni skup »Jezik i kultura Roma« (Sarajevo, 9—11. VI 1986). Usp. I. *Rusi*, Kraj egzotičnog stereotipa, *Danas*, 24. VI 1986; *Odjek*, 13—14, 1—31. jul 1986, 5—9 (pet referata i Zaključci skupa).

³⁸ Đ. *Pejanović*, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, izd. SANU, knj. 12, Beograd 1955, str. 25, 28—35, 37, 50 65.

³⁹ *Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1906—1910*, II, Zagreb 1917.

⁴⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III 1931. godine*, knj. II, Beograd 1938.

⁴¹ R. *Landikušić*, Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH, zbornik: Naša domovina, I, Zagreb 1942, str. 117 i d.

⁴² Prema popisu od 31. III 1948. u Jugoslaviji bilo je ukupno 72.651 Roma (Srbija 52.115, Slovenija 46, Hrvatska 405, BiH 422, Makedonija 19.500 i Crna Gora 163), a prema popisu stanovništva od 1953. broj Roma porastao je na 84. 713 (*Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2, Zagreb 1956, str. 376; sv. 4, Zagreb 1960, str. 599).

⁴³ Đ. *Miliša*, *Jasenovac*, Zagreb 1945, str. 142.

⁴⁴ *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946, str. 48.

tim, većina drugih izvora slaže se u procjeni da je broj ubijenih između 20.000 i 27.000. Npr. u citiranom pismu D. Mandića jugoslavenskoj vladi u Londonu od 30. IX 1942. spominje se brojka od 20.000,⁴⁵ a u izvještaju A. Juretića (također upućen vladi u Londonu) od 28. IX 1942. govori se da je »poubijano više od 20.000«;⁴⁶ A. Miletić i N. Nikolić procjenjuju broj ubijenih Roma na 25.000,⁴⁷ dok strani autori — *Ch. Bernadac* i *E. Paris* — spominju 27.500 odnosno 26.000 žrtava romskog stanovništva u ustaškoj državi.⁴⁸ — A za te podatke A. Artuković je na suđenju (18. travnja 1986) izjavio: »Ostajem kod izjave da je istrebljenje Cigana bilo neznatno.«⁴⁹

Na kraju želim istaknuti. Svjedočenja preživjelih očevidaca, u svoj svojoj drastičnosti, možemo, ali i ne moramo, prihvatiti kao potpuno vjerodostojna i autentična. Ostaje, međutim, činjenica da genocid nad romskim stanovništvom u NDH nije i neće biti nikada »zaboravljeni holokaust«.

⁴⁵ Isti izvor kao bilj. 10.

⁴⁶ *Lj. Boban*, nav. dj., str. 163.

⁴⁷ *A. Miletić*, nav. dj., str. 37; *N. Nikolić*, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948, str. 260.

⁴⁸ *Ch. Bernadac*, nav. dj., str. 409—410 *E. Paris*, *Genocide in Satellite Croatia 1941—1945*, Chicago 1961, str. 211.

⁴⁹ *Vjesnik*, 18. IV 1986.